

Varró Annamária

## A VILÁGFALU ZENEI TALÁLKOZÓJA A MOZIVÁSZNON

*Nép- és világzene a filmekben*

*Világzene és filmvilág*

Ha manapság feltesszük magunknak a kérdést, hol húzódik a határ autentikus és nem autentikus népzene között, nehéz lesz egyértelmű választ adnunk. A válaszadás nehézsége azonban korántsem abból fakad, hogy a műfaj ne lenne élő, sőt virágzó része a mai magyar – vagy épp külföldi – zenei palettának. A nehézséget inkább a *világzene*nek nevezett, ma már megszámíthatatlan alműfajjal rendelkező hibrid kategória adja, amely a 20. század második felétől megkerülhetetlen zenei tényezővé nőtte ki magát.

A fogalom eredete az 1960-as évekre vezethető vissza, s egy bizonyos Robert F. Brown etnológus és népzene kutató nevéhez köthető, aki a szakirodalomban először foglalkozott a nyugati populáris zene és a nem nyugati (nép)zene sajátos keveredésével. „Local music from out there”: azaz minden olyan helyi zene, amely máshonnan szivárog be a nyugati világba. Az akkortájt radikálisan újnak számító műfaj megnevezése – *world music* (azaz világzene) vagy *ethno music* – a nyolcvanas évekre terminusértékű, bevett fogalomná vált. Folyamatos alakulása és mutációi, valamint alműfajai mára egyszerre jelentenek egy rendkívül heterogén (pop)zenei kategóriát és egy sajátos, kultúraközi médiumot. A mai zenehallgatási szokások ezt a jelenséget egyszerre igazolják vissza és erősítik is, hiszen a globalizáció és a technológiai fejlődés folyamatai a kultúra e résztartományát sem hagyták érintetlenül: az online stream korát éljük, amelyben csak néhány kattintásra vagyunk az olykor akár több ezer vagy tízezer kilométerre lévő előadóktól. A világfalu egyre nagyobbá válik, határai kiszélesednek, lakói – ez esetben zenehallgatói – egyre közelebb kerülnek egymáshoz; gondolkunk csak a közösségi oldalakon történő „zeneforgalmazásra”, a megosztásokra, a folyamatos véleménynyilvánításra.

A zenehallgatás, egy adott zenei csoportosuláshoz való tartozás korábban is fontos részét képezte az ember identitásának. Ez ma is

megfigyelhető, sőt manapság sokkal könnyebben beazonosítható egy-egy zenehallgató, mivel az online felületek felhasználói profiljairól pár kattintás után elérhetővé válnak olyan információk, amelyek annak idején csak pár órás beszélgetés árán derültek ki. Így bármennyire is túlzónak hat a megállapítás, a zene az interszjektív kapcsolataink, valamint önmagunk és környezetünk megismerésének, identitásunk kialakításának alapvető részét képezi.

A világzene kérdéskörét azonban nem csak annak a zenei kategóriák között elfoglalt helye vagy az adott zenehallgató identitásának feltérképezése felől érdemes körüljárni. A world music sok esetben termékeny talaja lehet a kulturális kolonializmus, a kulturális identitás, valamint a nemzeti kultúrák kutatásának. Stuart Hall, a kultúratudományok ismert teoretikusa a modern társadalmakat a változás társadalmaként definiálta, a nemzetet pedig mint kulturális reprezentációk rendszerét értelmezte.<sup>1</sup> Egy adott nemzet kulturális reprezentációjának fontos eleme a zene: gondoljunk csak olyan bevett sztereotípiákra, ahol egy-egy hangszer egy adott nép jelölőjeként funkcionál: skót dudu, kongó, bendzsó, szitár, hegedű, különböző rézfúvósok vagy épp a ceglédi kanna. A zene nemcsak egy adott közösségen belül bír identifikációs erővel, hanem emellett a „külső” világ felé a reprezentáció és a kommunikáció egy sajátos eszköze is. A 21. században viszont a kulturális reprezentáció határai teljesen elmosódtak, hiszen adott esetben egy magyarországi zenekar is lehet hiteles tolmácsolója a balkáni zenének, vagy egy japán hegedűs is játszhat autentikus ír népzenet egy galwayi pubban.

A globális posztmodern tehát a zenében is tetten érhető: ahogy a szövegnyomok ott vannak az irodalmi művekben, úgy a dallam- és hangnyomok is megjelennek különböző, egymástól akár több ezer kilométernyi távolságra lévő zenekarok hangzásvilágában. A „hangköziség”, a műfajköziség és a különböző fúziós zenei technikák nemcsak a világzenében, hanem más zenei szcénákban is otthonra leltek. Hiszen a világzenék között is találunk még ma is inkább az autentikus zenei hagyományokra alapozó együtteseket, de bőven akadnak olyanok is, amelyek már inkább a popzene körébe sorolhatók, és csak egy-egy tradicionális zenei markert őriztek meg. A *szabadon lebegő identitás* Stuart Hall-i fogalma így bátran alkalmazható a zenei vizsgálatok során az adott zenehallgatókra is, hiszen ha létezik olyan médium, amely nem ismer határokat és a távolságokat, az a zene.

1 Stuart HALL, *A kulturális identitásról = Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Láthatatlan Kollégium – Osiris, Budapest, 1997, 60–85.

A másik ilyen, a zenéhez hasonló globális médium a film. Habár nem célunk a mozgóképtörténetének részletes vizsgálata, mégis kijelenthetjük, hogy a film- és videokészítés kis túlzással mára épp olyan hétköznapi – és egyben nélkülözhetetlen – tevékenységgé vált, mint lefőzni egy kávét vagy legrani a boltba egy kiló cukorért. Mindemellett persze a filmművészet (és a filmipar) kikerülhetetlenül beférközött a mindennapjainkba, a film- és sorozatgyártás sokadik virágkorát éli a 21. század elején, számtalan mozi születik évente, legyen szó A kategóriás filmekről vagy akár a legszínvonalatlanabb alkotásokról.

Mozgóképek és zene kapcsolata egészen a filmművészet hajnaláig nyúlik vissza: a némafilmek korában a zene mint az egyik fő atmoszférateremtő elem a filmek szerves részét képezte. A hangalámondásos, majd szinkronizált filmek korában sem tűnt el a zene; ugyanolyan erős jelenléttel bír, mint korábban, legyen szó egy-egy mozi betétdaláról vagy tökéletesen eltalált *soundtrack*jéről. A filmzeneszerzés olyan nagyágyú, mint John Williams, Hans Zimmer vagy épp Howard Shore számtalan ikonikus zeneszám megalkotói, melyek hallatán rögtön az adott filmre asszociálunk.

A különböző filmek vagy tévésorozatok zenéinek fő funkciójáról azonban már eltérőek a vélemények. Elég, ha egy filmzene csak szó szerint háttérzajként funkcionál? Vagy ennél több kell egy jól eltalált dallammenethez vagy önálló számhoz? Legyen igazi betétdal, amely ezer közül is felismerhető, mi több, lépjen túl magán az adott alkotáson, és legyen egyfajta konkrét érzés, élethelyzet metaforája? Vagy maradjon meg az atmoszférateremtésnél?

A továbbiakban ezekre a kérdésekre keressük a válaszokat egy speciális területen: olyan filmeket és filmzenéket vizsgálunk meg, amelyek hangzásvilágukhoz a világzene tárházából merítenek ihletet.

Ahogy azt már korábban láthattuk, a világzene egy bonyolult, sok száz elemből felépülő, folyamatosan változó, heterogén massa, melynek bár autentikus gyökerei vannak, vadhajtásai a különböző zenei műfajokban és alkategóriákban virágoznak tovább. Így az eltérő zenei világokhoz más és más filmek kapcsolhatók, melyek műfajukban különböznek ugyan, valami mégis azonos bennük: *a tradícióhoz való kötődés mindegyik filmben megjelenik és tematizálódik.*

„Amikor pedig a filmi és zenei struktúrák találkoznak egymással, egy még összetettebb kapcsolódási rendszer mutatkozik meg” – írja Zemankó Anikó film és zene bonyolult kapcsolatát vizsgáló tanulmá-

nyában.<sup>2</sup> Jelen írás nem vállalkozik olyan aprólékos vizsgálatra (például vágási technika és zenei ritmus összefüggései), mint a fenti tanulmány, azonban az idézett mondat akár a mottója is lehetne, hiszen világzene és film kapcsolata talán még bonyolultabb összefüggésekre világíthat rá, mint azt elsőre gondolnánk.

„Húzd rá!": a magyar népzene és filmek

Ahány ház, annyi szokás: e közmondás nagyon pontos leírása annak a hatalmas halmaznak, amelyet magyar népzene névezünk. Rengeteg dialektus és hagyomány egymás mellett élése, egymásra hatása figyelhető meg zenei kultúránkban. A Kárpát-medence etnográfiai-  
lag rendkívül vegyes összetétele már alapjaiban vegyes textúrát adott a magyarországi népzenenek, hiszen évszázadokig éltek együtt magyarok, románok, tótok, szászok, svábok, cigányok és rácok. A különböző nemzetiségeken belül pedig további zenei részhalmozatok alakultak ki: habár a dunántúli és a széki zene is magyar ajkú területről származik, mégis alapjaiban eltérő karakterű muzsikáról beszélünk. Ez a színes paletta a világzenei együttesek megjelenésével az utóbbi két évtizedben csak tovább szélesedett, így bátran állíthatjuk, hogy Magyarország nagyon jól áll a minőségi világzenét játszó együtteseket tekintve.

Ha a magyar népzene és a film kapcsolatát vizsgáljuk, érdekes módon elsőként nem is egy film, hanem egy ikonikus animációs filmsorozat ugorhat be: a *Magyar népmesék*. A Jankovics Marcell készítette rajzfilmsorozaton – Szabó Gyula narrációjával és a Kaláka együttes zenéjével – generációk nőttek fel, s kijelenthetjük, hogy máig ez az egyik legminőségibb és legnépszerűbb magyar mozgóképes termék. A *Magyar népmesék* nemcsak fülbemászó főcímmzeneje miatt lehet reprezentatív példa (biztos vagyok benne, hogy ma is sokaknak így csörög a mobiltelefonja), hanem atmoszférateremtő ereje miatt is, amely az egyes népzenei elemek, olykor csak zajkeltő eszközök rendkívül ötletes keverékének köszönhető.

Egyetlen olyan, mindenki által ismert amerikai film létezik, amelynek magyar betétdala a mozihoz hasonló népszerűségnek örvend mind a mai napig: a kilenc Oscarral és megannyi más filmes díjjal jutalmazott *Az angol beteg* (1996, rendezte Anthony Minghella). A *Szerelem*,

2 ZEMANKÓ Anikó, *Zene és film. Zenei hang és kép, zenemű és film mikro- és makroformális kapcsolatrendszerének vizsgálata*, Apertúra 2011. ősz, [http://apertura.hu/2011/osz/zemanko\\_zene\\_es\\_film\\_mikro-es\\_makroformalis\\_kapcsolatrendszerenek\\_vizsgalata](http://apertura.hu/2011/osz/zemanko_zene_es_film_mikro-es_makroformalis_kapcsolatrendszerenek_vizsgalata).

*szerelem...* című népdal Sebestyén Márta előadásában a film elején hangzik el: igaz, csak egy strófa, de az azt követő, már megkomponált filmzene e magyar népdal dallamvilágán alapul, s emellett felhasznál más, arab és afrikai zenei elemeket is, hiszen gróf Almásy László magyar földrajzkutató szerelmi története Afrikában játszódik. A Gabriel Yared komponálta filmzene indító dallammotívumai visszatérő elemek a történet kulcsfontosságú momentumainál, így ez a dal nemcsak a film elején, hanem hangtörödékeiben az egész filmben jelen van. A magyar népdal főcímdallá emelése pedig egyértelmű reflexió a főszereplő magyar származására, a magyar tradícióhoz való kötődésre.

A motívumszerűen visszatérő zenei dallamra jó példa Szabó István *A napfény íze* (1999) című alkotása, amelyben a *Tavaszi szél vizet áraszt* című dal kap fontos szerepet a film egyes kulcsjeleneteiben. A négy generáció életét feldolgozó családi történet – *Az angol beteghez* hasonlóan – Ralph Fiennes főszereplésével szép nemzetközi karriert futott be. A többször felcsendülő népdal itt is a magyar gyökerekhez való ragaszkodást reprezentálja, hiszen a film egyik kulcskérdése az, hogyan képes egy 20. század eleji magyarországi zsidó család asszimilálódni a magyar társadalomba és kultúrába.

Az említett filmek mellett – természetesen a teljesség igénye nélkül – még egy olyan alkotásról kell szót ejtenünk, amelyben a népzene kulcsfontosságú szerepet játszik. Fábri Zoltán *Körhinta* című, 1956-ban bemutatott filmjében keveredik a megkomponált filmzene és a népzene, azonban az egyik központi jelenetben – amikor a táncban Pataki Marit (Törőcsik Mari) lekéri Bíró Máté (Soós Imre) – „klasszikus” csárdást hallhatunk. A csárdás rögtönzött, individuális stílusú tánc, melynek egyes részei más és más tempóban szólalnak meg, s ezekre aztán különböző, a csárdást jelölő elnevezések is születtek: lassú, csendes, friss, sebes, szapora, rezgő, sétálós, jártatos, kettős, forgós, ugrós, libbenő, bukós, mártogatós, szökös. Feszés, körben forgó, gyors tánc, amely a filmben metaforája a körhinta mozgásának, és előrevetíti a történet végkimenetelét is, hiszen Marit végül nem sikerül „lekérni” (vagyis pontosabban viszszaakérni) Mátétól.

### *Kusturica világa: a délszláv rezes muzsika*

A világhaluzene közép- és kelet-európai királyai egyértelműen a délszlávok. A balkáni muzsika egyszerre füledt és felszabadult: bizonyára minden, világhaluzenét kicsit is kedvelő zenehallgató megfordult már

valamilyen rezekonzerten. A külföldi zenei zsargonban *balkan brass*-ként emlegetett világzenei műfaj fő bázisa a jugoszláv utódállamok területe, de azok vonzáskörzetében – így Magyarországon – is szép számmal találunk délszláv zenét játszó zenekarokat, legyen szó teljes repertoárról vagy csak egy-egy zenei áthallásról.

A műfaj eredete a 19. századra vezethető vissza, népzenei és katonazenei gyökerekkel is rendelkezik. Ahogy neve is mutatja, bázisát a rézfúvósok – vezető hangszerként különösen a trombita – képezik. A fúvósok mellett a jellegzetes dobalap az, ami azonnal beazonosíthatóvá teszi ezt a zenét. Vezető, világszínvonalú képviselői Boban Marković és Goran Bregović: a világ számos pontjára rajtuk keresztül jutott el és jut el ma is ez a csodás muzsika. A műfaj azonban nemcsak külföldön, hanem hazájában, Szerbiában is hatalmas népszerűségnek örvend, a gučai trombitafesztivál – amely a balkan brass talán legnagyobb dzsemborija világszerte – évente több százezer zenerajongót és zenei együttest gyűjt össze a szerb városkában.

A délszláv muzsika és filmművészet különleges vegyítése Emir Kusturica világa. A *Macska-jaj* (1997) volt az, amellyel világszerte ismertté vált, s melynek zenéjét nem kisebb muzsikus, mint Goran Bregović szerelte. A rendezőt sajátos filmnyelve már indulásakor a legjobbak közé emelte, gondoljunk csak az *Emlékszel Dolly Bellre?* című filmjére vagy a *Cigányok idejére*, esetleg az annak idején meglehetősen sok negatív kritikát kiváltó *Arizonai álmodozókra*, amelyben Bregović Iggy Poppal együtt szállítja a film *In the Death Car* című betétdalát. Az egyértelmű világsiker persze a *Macska-jaj* groteszk, szórakoztató és furcsa cigány világának *Bubamarája*: nem létezik nélküle házibuli vagy lakodalom. A dal olyan népszerű, hogy még egy olyan nem éppen jól sikerült feldolgozást is elbír, mint a Budapest Bár és Lovasi András *Szilvafácska* nótája.

### *Az északi lélek: gael és skandináv zene*

A füledt déli dallamok után most észak felé fordulunk, hiszen ott hasonlóan erős világzenei felhozattal találkozhatunk. Sajnos nincs lehetőségünk minden irányzatot végigvenni – gondoljunk csak az olyan speciális alműfajokra, mint például a nagy népszerűségnek örvendő skandináv *folk metal* –, így csak a két legmeghatározóbb alapréteget vesszük górcső alá: a skandináv, valamint a gael népzenei alapokra építő zenéket, és azok filmvásznon való megjelenését.

A Skandináv-félsziget, valamint a Baltikum zenei hagyománya talán a legmisztikusabb gyökerekkel rendelkező népzene. Az északi vallási tradíciók sokszínűsége termékeny táptalaja volt az ősi, autentikus dallamvilágnak, amely mind a mai napig alapjaként tekint a térség mitológiai hagyományaira. Legjobb példája ennek a Wardruna zenekar: zenéjük egyszerre épül a skandináv spiritualizmus és az ősi rúnák hagyományaira. Igazán ismertté a *Vikingek* című sorozat tette őket, melynek soundtrackjeit a norvég banda szállítja. A sorozat főcímdala, az *If I had a Heart* miatt is érdekes: a Fever Ray muzsikája érdekes fúziója az ősi dallamoknak és a modern elektronikus hangzásnak. A The Knife nevű elektronikus svéd duó egyik *side project*-je Karin Dreijer Andersson szólólemeze, mely a sorozatnak köszönhetően milliós letöltést produkált a legnagyobb videomegosztón.

Az északi zene másik, nem kevésbé jelentős oldalága az a mára már szintén többszörös mutáción átesett dallamvilág, amelynek alapja a *gaelic music*. Így nevezzük azt az autentikus zenei magot, amelykor Írország és a Skót-félföld népzenejének kiindulópontja volt, s amelynek mind a mai napig hatalmas rajongótábora, értő közönsége, hagyománytisztelő és azt életben tartó művelői vannak világszerte. Az eredetileg gael nyelven íródott dalok a kelta zene egyik alfaját képezik, jellemző hangszereik kezdetben a hatlyukú furulya, azaz a *tin whistle*, a skót duda, azaz a *bag pipe* és a kézi dob, azaz a *bodhrán*, később pedig ezekhez csatlakozott a harmonika, a fuvola, a bendzsó, a hegedű és az akusztikus gitár. A skót duda alapú muzsika a 17. században indult virágzásnak az akkori muzsikus klánoknak köszönhetően (például a MacArthurs- és MacKays-klánok), s ennek az alap zenei rétegnek a különböző változatai a kortárs világzenének is igen nagy részét foglalják el. A *celtic rock* és *celtic punk* (például a The Real McKenzies, a The Dubliners vagy a magyar Paddy and the Rats), valamint az *electric folk* (JSD Band) nagy népszerűségnek örvendenek a szigetországon kívül is, de olyan zenei túlbujánzások is léteznek, mint Martyn Bennett techno-dudás, vagy a house alapokat és tradicionális elemeket vegyítő Shooglenifty. A felsorolt alműfajok közül kettőt emelünk ki: az egyik egy hollywoodi kasszasiker betétdala, a másik pedig egy tavaly indult brit sorozat soundtrackje.

*A tégl*a (2006) Martin Scorsese maffiauniverzumának egyik nagyon jól sikerült darabja, melynek hősei ezúttal nem olaszok, hanem írek. A sokak által ismert történet *I'm Shipping Up to Boston* című betétdalát egy amerikai celtic punkot játszó zenekar, a Dropkick Murphys éne-

kelte fel. A banda nem utolsósorban ennek köszönheti népszerűségét, valamint a betétdalt is tartalmazó album platinalemezzé válását.

Az inkább a tradicionális gyökerekhez ragaszkodó zenével dolgozó, *Outlander* (2014) című sorozat a 18. századi Skót-félföldön játszódik, a klánok felbomlását megelőző, vészterhes időkben. A sorozat a gael népzene és a klasszikusnak számító filmzene hagyományait ötvözi: szép számmal alkalmazza az autentikus hangszereket, de nem fél használni a szimfonikus zenekart sem. A Bear McCreary szerezte betétdal a *Sky Boat Song* címet kapta, melyet a zeneszerző felesége, Yara Yarbrough énekelt fel.

### *Mediterrán temperamentum: a flamenco és Almodóvar*

Ha dobogóra állítanánk az európai nép- és világzene befutóit, a délszláv és az ír zene mellett a harmadik helyen ott lenne a spanyol *flamenco*-muzsika is. A flamenco eredetileg az Andalúziában élő cigányok zenéje és tánca volt, mely jóval túlmutatott ezen, hiszen művelői egyfajta élet-felfogásként tekintettek rá. Ősi táncok és mágikus rítusok alapjaira épül, kialakulása során pedig rengeteg más zenei hatás érte: az andalúz spanyol népzene, a cigány zene hagyományai, az arab és mór, a szefárd zsidó, a bizánci egyházzene és a balkáni zene is mind nyomot hagytak rajta. Manapság sokaknak a flamencóról rögtön a gitárzene ugrik be, azonban a hagyomány kezdeteinél még csak néhány egyszerű ütőhangszer és taps kísérte az éneket és a táncot. A ma világszerte ismert gitáros flamenco csak a 19. században kezdett elterjedni.

A flamenco és a mozgókép találkozási pontja Pedro Almodóvar *Volver* (2006) című alkotása. Ahogy a flamencozene, úgy a film története is bővelkedik misztikus elemekben. A címe szó szerinti fordításban „visszatérést” jelent: visszatérést a hagyományokhoz, a régi világhoz, a családhoz, a lélek hazatalálását a földi lét gyötrelmei után. Az Estrella Morente flamencoénekes által felénekelte dalok tökéletes kiegészítői Almodóvar nőközpontú mozijának: ebben a zárt, olykor kísérteties világban asszonyok és lányok irányítják és alakítják a történeteket, élet és halál urai egy férfiakat kirekesztő univerzumban. A flamenco már-már transzcendens ihletettsége a *Volver* esetében egyszerre él szimbiózisban a filmmel és válik is le róla, megőrizve önmaga intim és szenvedélyes világát.



*Egy végtelen zenei univerzum további csodái*

A fent említett világzenei kategóriák és az azokat filmzeneként felhasználó mozifilmek vagy sorozatok száma kis túlzással tényleg a végtelenségig bővíthető. Sajnos – vagy talán szerencsére – jelen írást bizonyos keretek közé kellett szorítani, ezért a válogatás meglehetősen önkényesre sikerült. Hiszen ott van még a méltán nagy népszerűségnek örvendő *klezmer* és „filmbeli párja”, a *Hegedűs a háztetőn* (1971, rendezte Norman Jewison) vagy a *bluegrass* és az itthon *Alabama és Monroe* (2012, rendezte Felix Van Groeningen) címen futó megindító belga filmdráma. Vagy akár a külön univerzumot képviselő indiai *Bollywood*, ahol az autentikus indiai népzene és a modern popzene kéz a kézben járnak egymással. Külön kategória a világzenevel foglalkozó dokumentumfilmek csoportja: a 2015-ben Budapesten megrendezésre kerülő World Music Expo (WOMEX) népszerű kísérőprogramja saját minifilmfesztiválja, ahol jobbnál jobb dokumentumfilmeket vetítenek le a műfajt és művelőit jobban megismerni kívánó közönségnek.

A világzene nagy utat járt be első hivatalos említése óta. Mára az egyik legszerteágazóbb zenei irányzattá vált, amely független határoktól, földrészekről és rasszoktól. Zenekarai és rajongói véd- és dacszövetségben őrzik és alakítják azt a hagyományt, amely őseiktől maradt rájuk. Legyen bármennyire is heterogén, olykor visszafogott és csendes, máskor hangos és szenvedéllyel teli, ősi gyökerei miatt mindig is ez lesz az a műfaj, amely a legtöbb energiát adja át azoknak, akik befogadják: fülükön, szemükön és szívükön keresztül.